

Л. А. Сподін, Ю. Д. Генсіцький

ДІАЛЕКТИКА СВОБОДИ У ФІЛОСОФІЇ Е. ФРОММА

Розглянуто типи свободи та механізми втечі від свободи, виокремленні Еріхом Фроммом. Акцентується увага на проблемі реалізації свободи в суспільстві та обґрунтовується актуальність гуманістичних ідей філософа для цілеспрямованого пошуку методів подолання деструктивності як особистісного, так і соціального характеру.

Ключові слова: свобода, суспільство, гуманізм, любов.

Рассмотрены типы свободы и механизмы бегства от свободы, выделенные Эрихом Фроммом. Акцентируется внимание на проблеме реализации свободы в обществе и обосновывается актуальность гуманистических идей философа для целенаправленного поиска методов преодоления деструктивности как личностного, так и социального характера.

Ключевые слова: свобода, общество, гуманизм, любовь.

Consider the types of freedom and mechanisms of escape from freedom, selects Erich Fromm. The attention on the problem of freedom in society and the urgency of humanistic ideas of the philosopher for targeted search methods to overcome destructive as personal and social issues.

Keywords: freedom, society, humanism, love.

© Л. А. Сподін, Ю. Д. Генсіцький, 2012

Постановка проблеми. Проблема свободи була завжди актуальною і пройшла низку трансформацій разом із самим людством, що обумовило складність та неоднозначність трактування цього поняття в філософському дискурсі. В історії філософії зафіксовано зміни різних підходів і виявлення нових контекстів, у яких ця проблема поставала під новим кутом зору. Проблема свободи розглядається з декількох позицій та характерних для них філософсько-світоглядних настанов у роботах багатьох видатних філософів ХХ ст., таких як Х.Аренд, М.Бердяєв, І.Берлін, Ю.Габермас, А.Камю, Е.Левінас, К.Поппер, Р.Рорті, Ж.-П.Сартр. Чільне місце у вирішенні проблеми свободи посідають філософські ідеї Е.Фромма.

Головна особливість постановки проблеми полягає в тому, що індустріальна доба загострила відчуття поневоленості індивіда. Залежно від умов існування людини свобода має ситуативно та історично обумовлений характер і зміст. Формуючи підвалини моральної самореалізації особистості свобода стає дедалі актуальнішою на рівні людських спільнот – соціальних груп, націй, суспільств, перед якими на тлі сучасних глобальних проблем постає необхідність вибору основоположних ціннісних орієнтирів розвитку і діяльності. Особливого значення сформульована проблема набуває в контексті зміни соціокультурних парадигм, появи нових світоглядних орієнтацій, зміни самовизначення людини в інформаційному суспільстві. Перехідні суспільства, у тому числі й наше, знаходяться лише на самому початку усвідомлення всієї широти значення поняття «свобода». Ступінь і якість свободи людини визначаються рівнем гуманізації суспільних відносин. Тому в період відвертого переважання техніцизму і технократизму у всіх галузях людської життєдіяльності індустріального і постіндустріального суспільства гуманістичний аспект виступає на перший план. Саме в цей період відбувається перелом у трактуванні аксіологічної значимості індивідуального буття особистості. Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма – це перш за все дослідження людини, її сутності і проблем її існування. Але він не обділяє увагою соціальні та культурні процеси, які обумовлюють мотиваційну поведінку особистості. А тому філософське осмислення свободи, з урахуванням ідей Е.Фромма, з початком нового тисячоліття не втратило своєї актуальності, а в деяких своїх аспектах навіть набуває особливої гостроти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема свободи цікавила таких вітчизняних дослідників, як І.Бичко, Г.Ковадло, С.Кримський, В.Лях, В.Пазенок, М.Попович, С.Пролеєв, К.Райда, Л.Ситніченко.

Дослідженням філософської спадщини Е. Фромма в руслі суспільно-політичних проблем займалися О. Тарасов, А. Константинов, Л. Трібиткова, О. Романов, О. Карпець, які аналізували філософсько-етичну спадщину Е. Фромма. Політично-правові погляди Фромма аналізував Д. Азмі. Проблема відчуження у філософії Фромма досліджувала А. Колядко.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз типів свободи та механізмів втечі від

свободи, виокремлених Еріхом Фроммом, та обґрунтування актуальності гуманістичних ідей філософа для цілеспрямованого пошуку методів подолання деструктивності як особистісного, так і соціального характеру у контексті зміни соціокультурних парадигм постіндустріального суспільства.

Виклад основного матеріалу. Більшість авторів вважає, що в історію філософії Е. Фромм увійшов як один із найвідоміших представників неофройдизму, прихильники якого «обстоювали тенденцію реформи класичного психоаналізу на засадах обмеження біологізму та механіцизму З. Фрейда через доповнення його доктрини досягненнями суспільних наук, зокрема соціальним вченням К. Маркса». Деякі ж дослідники стверджують, що Е. Фромм розробив власну філософську систему, яка виходить за межі неофройдистської течії. Без сумніву, мислителю належить багато оригінальних концепцій та ідей, в тому числі щодо проблеми свободи.

Е.Фромм сконцентрував увагу на суперечливості людського існування, розрізняючи при цьому такі дихотомії: патріархальний та матріархальний принципи організації життя людей; авторитарну та гуманістичну свідомість; протилежні типи характеру; володіння та буття як два способи життєдіяльності індивіда. Його вчення стало синтезом психоаналітичних, екзистенціальних і марксистських ідей, через які він прагнув знайти способи вирішення дихотомій людського існування.

Із суперечності між людиною і природою Фромм виводить фундаментальні психологічні потреби, які підносять до статусу вічних, незмінних, позаісторичних за своїм походженням спонукань. З огляду на це, він обґрунтовує тезу, що людська природа як сукупність універсальних потреб у своєму історичному розвитку реалізується різними способами залежно від конкретних соціальних умов. Вона і зберігається, і в той же час постійно модифікується під впливом соціуму. Відкидаючи біологізм З.Фрейда в трактуванні несвідомого, зміщуючи акцент із сексуальності на конфліктні ситуації, зумовлені соціокультурними причинами, Е.Фромм вводить поняття «соціальний характер» як взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери і соціоекономічної структури. З його точки зору, соціальний характер слід розглядати як активний психологічний фактор соціального процесу, що зміцнює функціонуюче суспільство.

Актуальною сьогодні є концепція Фромма про природу потреб та психологічні механізми їх реалізації, згідно з якою не соціальна структура суспільства формує потреби людини, а антропологічна природа потреб визначає способи існування людини. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства.

В основі кожного соціального характеру лежить особливий психологічний механізм, через який індивіди вирішують проблеми людського існування: мазохістський, садистський, деструктивістський та конформістський.

За умови дії мазохістського та садистського механізмів, вважає Е.Фромм, людина, добровільно підкоряючись кому-небудь або пануючи над ким-небудь, набуває ілюзії власної ідентичності. Людина змушена шукати шляхи вирішення проблем свого існування. Здебільшого ними стають: 1) деструктивізм як прагнення індивіда знищувати, руйнувати все те, що поза ним, як зовнішню причину свого тривожного внутрішнього стану; 2) конформізм як відмова людини від свого власного «Я» через розчинення себе в масі, в натовпі. Фромм вважав їх універсальними, тому що соціальні умови, на його думку, завжди викликають панування того чи іншого типу соціальних характерів, властивих більшості членів даного суспільства [2].

Переважно у сучасному суспільстві свобода розглядається як «свобода від», тобто захист завойованої свободи від сил, які на неї зазіхають; в той час як необхідно домагатися іншої форми свободи – «свободи для», що дозволяє реалізувати особистість, повірити в себе і в життя взагалі.

Реформація визначила процес знищення зв'язків між окремими індивідами через принцип приватної ініціативи: у католицизмі ставлення до Бога засноване на приналежності до церкви, протестантство залишило індивіда один на один з богом, віра Лютера носила суб'єктивний характер, Кальвін ж пропагував переконання у порятунку, що мало так само суб'єктивний характер. «Індивідуалістичне ставлення до Бога було психологічною підготовкою до індивідуалізму людини в світському житті» [1, с.98]. Разом з самоствердженням індивіда капіталізм приніс з собою самозаперечення і аскетизм: метою життя стала економічна діяльність, фінансовий успіх і матеріальна вигода. Принцип роботи задля накопичення капіталу об'єктивно зіграв велику позитивну роль у розвитку людства – саме зростання продуктивних сил дозволяє уявити таке майбутнє, пише Фромм, в якому припиниться боротьба за задоволення насущних матеріальних потреб, – але суб'єктивно він змусив людину працювати на чужі цілі і підсилив в ній почуття особистої нікчемності та безсилля.

Думки Лютера і Кальвіна засноване на припущенні, що егоїзм і любов до себе – поняття ідентичні і виключають любов до іншого. Однак, за Фроммом, тут допускається помилка.

«Любов не створюється якимось специфічним об'єктом, а є постійно присутнім фактором всередині самої особистості, який лише приводиться в дію певним об'єктом. Як ненависть - це пристрасне бажання знищити, так і любов – палке твердження об'єкта; це не афект, а внутрішня спорідненість і активне прагнення до щастя, розвитку і свободи об'єкта любові» [1, с.102-103]. Егоїзм, за Фроммом, – не любов до себе, а протилежність: вид жадібності. Люди такого типу не в захваті від самих себе, в глибині душі вони себе ненавидять.

Панування ринку у всіх суспільних та особистісних відносинах призвело до того, що всі вони пройняті байдужістю. Особистості стають об'єктами маніпуляцій, інструментами. Таким же стало і ставлення до праці: виробник не зацікавлений у своїй продукції, він робить те, що забезпечує максимальний прибуток від вкладеного капіталу. Однак найбільш сильно ефект «об'єктивації» проявився у відношенні індивіда до самого себе: особистість стала товаром, який продається і купується за законами ринку. Ринок вирішує, скільки в даний момент коштують ті чи інші якості, і якщо людина не має якостей, що користуються попитом, то вона нічого не коштує, як і товар, що не користується попитом. Таким чином, впевненість в собі перетворюється на відображення того, що думає про даний індивід ринок. Попит є – індивід вважає себе «кимось», попиту немає – і він у власних очах ніхто. З-поміж інших чинників, на які спирається «Я», Фромм називає престиж і владу, а вже для того, у кого немає ні того, ні іншого, джерелом особистого престижу стає родина.

«Усвідомити почуття власного безсилля складно, тому людина ховає його під рутину своїх повсякденних справ. Але самотність, страх і розгубленість залишаються. Терпіти їх вічно неможливо, тому якщо люди не в змозі перейти від свободи негативної до свободи позитивної, вони намагаються позбавитися від неї взагалі» [1, с.118]. Головні шляхи, за якими відбувається втеча від свободи, – це підпорядкування вождю, як було у фашистських країнах та усіх тоталітарних режимах, і вимушена конформізація, що переважає в сучасній демократії.

На питання про те, що є свобода для сучасної людини, Фромм зауважує: свобода визначає людське існування як таке, причому поняття свободи прогресує разом зі ступенем усвідомлення людиною себе самої як незалежної та окремої істоти. Зв'язок між індивідом і зовнішнім світом, що існує до моменту його відокремлення у процесі індивідуалізації, Фромм називає «первинними узами», протиставляючи їх тим новим зв'язкам, які з'являються після звільнення від первинних уз. Як приклад він наводить дитину, пов'язану з матір'ю перші роки життя, зв'язок первісної людини з плем'ям і середньовічної – з церквою й станом, до якого вона належить [1, с.31].

Звільнення від первинних зв'язків супроводжується процесом усвідомлення дитиною своєї індивідуальності і виникненням низки ряду фрустрацій. Крім заміни одних зв'язків іншими, на думку Фромма, у дитини в міру зростання розвивається прагнення до свободи і незалежності. Для з'ясування характеру цього прагнення автор розглядає два аспекти процесу зростаючої індивідуалізації: розвиток та інтеграція фізичної, емоційної та інтелектуальної сфер – розвиток особистості, обумовлений в основному соціальними умовами. Другий аспект – зростаюча самотність, яка одночасно проявляється із звільненням від первинних уз, що забезпечували раніше фундаментальну єдність з навколишнім світом і відчуття повної безпеки. Виникає прагнення подолати почуття самотності, що приводить в нормі до утворення нових зв'язків, відмінних від первинних: спонтанних зв'язків з людьми і природою [2, с.32]. Однак існує небезпечне відхилення, що полягає в тому, що індивід, активно не бажаючи будувати нові зв'язки, прагне повернутися до колишніх, а оскільки це фізично неможливо, подібне підпорядкування приводить до розвитку у дитини ворожості і неспокою, спрямованих проти людей, від яких він продовжує залежати.

Розрив між процесом індивідуалізації, який відбувається автоматично і процесом розвитку особистості, який стримується низкою психосоціальних причин, призводить, за Фроммом, до сильного відчуття ізоляції, яке запускає в роботу психічні механізми, названі автором механізмами втечі. Далі, зіставляючи ступінь розвитку інстинктів у тварин і у людини, Фромм приходить до висновку, що людське існування і свобода нероздільні з самого початку, розуміючи під свободою негативну свободу від інстинктивної обумовленості дій [1, с.37]. За Фроммом, саме біологічна недосконалість людини призвела до появи цивілізації. Зв'язок між людиною і свободою добре відображена у біблійній оповіді про вигнання з раю. Порушення встановленого порядку є, по суті, актом волі – першим людським актом взагалі. Таким чином, акт свободи (непокори) прямо пов'язується з початком людського мислення. Процес розвитку свободи носить, за Фроммом, діалектичний характер: з одного боку – це розвиток людини, з іншого – посилення ізоляції, що приводить до зростання почуття безсилля.

В рамках позитивної свободи особливу роль відіграє неповторність індивіда. Люди народжуються рівними, але в той же час вони народжуються різними, їх фізичні і психічні дані різняться. Тут Е.Фромм, свідомо чи несвідомо, надає нове життя ідеї «нерівної рівності»,

висловленої великим українським філософом Г.Сковородою. Завдання кожної людини – якнайповніше реалізувати свої внутрішні унікальні схильності.

Найвищою метою людини повинно бути не підпорядкування зовнішній силі, а реалізація свого внутрішнього потенціалу і розвиток своєї особистості. Якщо індивід рухається до реалізації свого «Я» і не звертає уваги на сторонні спокуси, то поступово він залучається до позитивної свободи, а його антисоціальні устремління сходять нанівець. Позитивна свобода розкриває максимальну реалізацію здібностей індивіда при одночасному активному способі життя, повного спонтанних проявів. Еріх Фромм вважає, що тільки демократія може стати необхідною базою для розвитку позитивної свободи; причому, демократія повинна враховувати особливості кожного індивіда, його прагнення і уявлення про щастя [5].

Еріх Фромм у своїй книзі «Втеча від свободи» намагається виділити риси характерні для раціональної економічної системи, поставленої на службу народу. Такому суспільству мають бути властиві всі завоювання сучасної демократії: представницький уряд, що обирається народом; принципи відповідальності суспільства за своїх членів і заборони замаху на гідність іншої людини. Також кожному індивіду необхідно надати можливість для справжньої активності і створити умови, щоб цілі суспільства та індивіда стали єдиними. З боку ж індивіда очікується активна і постійна участь у вирішенні своєї власної долі та у житті всього суспільства в цілому.

Сучасна людина страждає тому, що стала деталлю величезної машини, перетворилася на простого виконавця, який втратив сенс життя. Вторячи категоричному імперативу І.Канта, Е.Фромм наполягає, що людина, нарешті, має перестати бути об'єктом для маніпуляцій і перетворитися із засобу на мету. Коли людина усвідомить все суспільство в цілому, поставить економічну систему на службу своєму щастю і стане активним учасником соціального руху, тоді вона зможе подолати гнітюче відчуття самоти і безсилля. Е Фромм переконаний, що демократія досягне дійсних висот і подолає нігілізм тільки тоді, коли людина знайде віру в активну і спонтанну реалізацію можливостей свого «Я» – віру в життя, правду і свободу.

У книзі «Революція надії» Фромм викладає свої ідеї про шляхи гуманізації сучасного суспільства. Він покладає великі надії на введення «гуманістичного планування», «активізацію індивіда шляхом заміщення методів «відчуженої бюрократії» методами «гуманістичного керування», зміни способу споживання в напрямку збільшення «активації» людини й усунення її пасивності, поширення нових форм психодуховної орієнтації», які повинні бути «еквівалентами релігійних систем минулого». Одночасно Фромм висуває ідею створення невеликих спільнот, у яких люди повинні мати свою власну культуру, стиль життя, манеру поведінки, засновану на загальних «психодуховних орієнтаціях», що нагадує результати й символи церковного життя [5].

У книзі «Мати чи бути» Фромм намагається показати дегуманізуючий вплив сучасного західного суспільства на людину. Він аналізує це суспільство крізь призму конфлікту двох орієнтацій характеру (ринкового і продуктивного), а також через суперечність двох способів існування людства – володіння та буття.

Певнений у тому, що багатство не робить людину щасливою, Фромм закликає до створення нового ідеального суспільства, в якому орієнтація людини на володіння буде замінена орієнтацією на буття. Функція нового суспільства – сприяти виникненню нової людини, структурі характеру якої будуть властиві такі якості: готовність відмовитись від усіх форм володіння заради того, щоб повною мірою бути; відчуття себе на своєму місці у сфері свого буття; визнання всебічного розвитку людини та її близьких вищою метою життя; відчуття свого єднання з життям, відмова від підкорення будь-кому і будь-кого, від експлуатації, руйнування та виснаження природи, прагнення зрозуміти природу, жити в гармонії з нею [2].

Єдино правильним способом вирішення соціально-психологічних проблем, на думку Фромма, є любов; саме вона служить критерієм буття як способу життєдіяльності. Любов, за Фроммом, – це перш за все не ставлення до конкретного об'єкта, а певна життєва позиція індивіда, структура характеру, що визначає його зв'язок зі світом, і між різними видами любові немає принципових відмінностей у виборі предмета.

В процесі оволодіння мистецтвом любові відбувається зміна структури характеру людини, в результаті чого повага до життя, почуття ідентичності, зацікавленість у єднанні зі світом стають пріоритетними, сприяючи переходу до гуманістичного духу, а любов – це єдина розумна і повна відповідь на проблему людського існування, і тоді будь-яке суспільство, що виключає любов, несе в собі протиріччя [4].

Аналізуючи праці Фромма, можна простежити зв'язок концепції «соціального характеру» з теорією історичного розвитку. Розуміння історичного процесу у Фромма ґрунтується, по-перше, на концепції людської природи, за допомогою якої він пояснює неперервність поступальних історичних змін; по-друге, на концепції «соціального характеру», за допомогою якої він

намагається розкрити функціонування того чи іншого суспільства. Історичні зміни, за Фроммом, породжуються суперечностями між потребами людської природи та способом їх задоволення в конкретному суспільстві. Визнаючи позитивну роль соціального характеру в історичному процесі, Е.Фромм вважає, що соціальну перспективу відкривають люди з продуктивним характером, життєвими принципами яких є гуманістичні норми, орієнтація на буття, їхня історична роль зводиться до завдань моральної просвіти людей, що є, на думку Фромма, головною умовою істинної революції, яка приведе людину до утвердження справжнього буття. Після багатьох років Фромм напише: «Розквіт культури середньовіччя пов'язаний з тим, що людей надихав образ Града Божого. Розквіт сучасного суспільства пов'язаний з тим, що людей надихав образ Земного Граду Прогресу. Проте в наше століття цей образ перетворився на образ Вавилонської вежі, яка вже починає рушитися і під руїнами якої врешті-решт загинуть всі і вся. І якщо Град Божий і Град Земний – це теза і антитеза, то єдиною альтернативою хаосу є новий синтез: синтез духовних устремлінь пізнього середньовіччя з досягненнями постраціональної думки і науки».

Висновки. Е. Фромм виявляє детермінаційні зв'язки між людською деструктивністю у системі індустріального суспільства, деструктивністю самого суспільства і тією системою оцінок, яка продукується в цих умовах. Порушення фізичних зв'язків зі світом призводить до екзистенціальних потреб у психічних зв'язках, які можна задовольнити або творчістю, прагненням до справедливості, незалежності, правди, або нарцисизмом, ненавистю, садомазохізмом, деструктивністю. Панування ринку у всіх суспільних та особистісних відносинах призвело до того, що всі вони пройняті байдужістю. Однак найсильніше ефект «об'єктивації» проявився у відношенні індивіда до самого себе: особистість стала товаром, який продається і купується за законами ринку. Індивід, нарешті, повинен перестати бути об'єктом для маніпуляцій, перетворитися із засобу в мету. І зробити це він зможе через виявлення ознак позитивної свободи в «самореалізації» або «самоздійсненні через активний спосіб життя, повний спонтанних проявів. Еріх Фромм вважає, що тільки демократія може стати необхідною базою для розвитку позитивної свободи; причому, демократія яка враховує особливості кожного індивіда, його стремління і уявлення про щастя.

Впевнений у тому, що багатство не робить людину щасливою, Фромм закликає до створення нового ідеального суспільства, в якому орієнтація людини на володіння буде замінена орієнтацією на буття.

Для подолання деструктивності як особистісного, так і соціального характеру у контексті зміни соціокультурних парадигм постіндустріального суспільства надзвичайною цінністю є гуманістичні ідеї Е.Фромма щодо сутності людини та її свободи, які мають бути цінностями буття, а не володіння.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на порівняння ідей Е. Фромма щодо сутності людини та її свободи з працями інших філософів ХХ століття.

Бібліографічні посилання:

1. **Фромм Е.** Втеча від свободи: Пер з англ. / Заг. ред. П.С. Гуревича / Е. Фромм – М.: Прогрес, 1989. – 272 с.
2. **Фромм Е.** Мати чи бути? / Е. Фромм – К.: Укр. письменник, 2010. – 222 с.
3. **Фромм Э.** Анатомия человеческой деструктивности. / Пер. с нем. Э. Телятниковой. / Э. Фромм – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 635 с.
4. **Фромм Э.** Искусство любить. / Э. Фромм – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 23с.
5. **Фромм Э.** Революция надежды. Избавление от иллюзий. / Перевод с англ.; Предисловие П. С. Гуревича / Э. Фромм – М.: Айрис-пресс, 2005. – 352 с.

УДК 141.319.8 (045)

Я. І. Пономаренко

ПСИХОКУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕРУ

Виявлення особливостей психокультури в контексті духовної культури особистості інформаційної ери

Ключові слова: особистість, психокультура, духовність, духовна культура, індивідуальні особливості, переконання, світогляд, самовиховання.

© Я. І. Пономаренко